

J. KAZLAUSKAS

## FONOLOGINĖ KIRČIO RAIDOS BALŲ KALBOSE INTERPRETACIJA\*

### 3. Kirčio atitraukimas ir jo priežastys žemaičių tarmėje ir latvių kalboje

Lyginant su lietuvių literatūrine kalba, beveik visame žemaičių tarmės plote kirtis iš galinio trumpo ir cirkumflekcinio skiemens atitrauktas į pradinį, plg. *dāržė* (= *daržė*), *bàsà* (= *basà*), *āūgenò* (= *auginù*), *vūožīs* (= *ožīs*), *spīndolīs* (= *spindulīs*) ir kt. Būdinga recesyvinio žemaičių kirčio ypatybė yra ta, kad jis susijęs beveik su kiekvienu skiemeniu. Vadinasi, kirčiuotas yra beveik kiekvienas žodžio skiemuo, nepaisant jo kiekybės, o žodžio pirmojo skiemens kirtis paprastai yra dinaminė žodžio viršūnė. Kitaip sakant, šiuo atveju susiduriame su skiemens kirčiu, pajungtu dinaminiam žodžio kirčiui – pirmojo skiemens kirčiui, atliekančiam kulminatyvinę funkciją. Kartu su kulminatyvine, viso žodžio į vieną branduolį organizavimo funkcija šis kirtis gali atlikti ir delimitatyvinę funkciją, t.y. signalizuoti žodžio pradžia. Gana būdinga šio kirčio ypatybė yra jo galėjimas pereiti į prieš einantį prielinksni, plg. *vāre ān darbū* „varė ant darbų“, *lēp tīevōu i ākēs* „lipa tėvui į akis“, *pāukštē bē sparnū* „paukščiai be sparnų“ ir t.t. Ne visame žemaičių tarmės plote šis perėjimas yra vienodai nuoseklus, bet jis užtinkamas beveik visur. Antra vertus, žemaičių tarmėje vartojami žodžiai su neatimamu kirčiu, atitinkančiu literatūrinės kalbos kirtį, plg. *vārna* „varną“, *tīevēli* „tėvelį“ ir kt. Tuo būdu žemaičių tarmėje kartu su žodžiais, turinčiais neatimamą žodžio kirtį, vartojami pilnareikšmiai žodžiai, neturį tokio kirčio, t.y. žodžiai, neturį fonologinio žodžio kirčio. Tiriant žemaičių fonologinę sistemą, būtina griežtai skirti fonologinį žodžio kirtį nuo nefonologinio žodžio kirčio. Jeigu žodžiuose, turinčiuose fonologinį žodžio kirtį, relevantinį vaidmenį atlieka politoninis žodžio kirtis, tai žodžiuose, neturinčiuose fonologinio žodžio kirčio, jis relevantinio vaidmens neatlieka. Dėl to žodžio kirčio funkcinis krūvis žemaičių tarmėje yra labai mažas, mažesnis už kitų tarmių irgi mažą funkcinį krūvį.

Fonologinį žodžio kirtį, imant diachroniškai, visada turi: 1) žodžiai su kirčiuotu akūtinės priegaidės skiemeniu, plg. *vārna* „varną“, *reībāusis* „riebiausias“, *sakāu* „sakau“ ir t.t., 2) žodžiai su kirčiuotu vidiniu cirkumflekcinio ar trumpu vidiniu

\* Pradžią žr. *Baltistica*, II (2), Vilnius, 1966.

skiemeniū (tik ne galiniu), plg. *rōnka* „ranka“, *veinrōnkis* „vienarankis“, *bagūlis* „begulis“, *varnėlė* „varnelei“. Likusieji žodžiai neturi fonologinio žodžio kirčio; diachroniniu požiūriu tai žodžiai, turėję galinį kirčiuotą trumpą ar cirkumflectinį skiemeni, plg. *išjungàmə* „išjungiamo“, *spīndolīs* „spindulys“ ir kt. Bet sinchroniniu požiūriu įspėti, kada žodis turės fonologinį žodžio kirtį, o kada jo neturės, negalima. Negalima nustatyti kokių nors šių dviejų kirčio tipų papildomos distribucijos taisyklių. Juk ir žodžiai, turį fonologinį žodžio kirtį, ir jo neturį, gali turėti gale trumpus skiemenis, plg. vns. gal. *stāla* „stala“ (žodžio kirtis) ir vns. įnag. *stālò* „stalu“ (skiemens kirtis). Žodžiai, besibaigiant ilguoju skiemeniū, taip pat gali turėti ir žodžio, ir skiemens kirtį, plg. *sakāu* „sakau“, *sakā* „sakai“ (žodžio kirtis) ir *spīndolīs* „spindulys“ (skiemens kirtis). Trumpą kirčiuotą skiemeni pradžioj ar vidury žodžio gali turėti ir žodžiai, turį fonologinį žodžio kirtį, ir žodžiai, turį skiemens kirtį, plg., pvz., *begūlis* „begulis“ (žodžio kirtis) ir *spīndolīs* „spindulys“ (skiemens kirtis). Tuo būdu žodžio kirčio ir skiemens kirčio tipai žemaičių tarmėje nesudaro papildomos distribucijos, o yra savarankiški, priešpastatyti vienas kitam ir turį relevantinę reikšmę, plg. kad ir vns. gal. *ākė* „akį“ ir vns. įnag. *ākė* „akia“. Šios dvi vieno žodžio formos skiriasi viena nuo kitos kirčio tipu. Vadinasi, būdinga žemaičių tarmės kirčiavimo sistemos ypatybė yra dviejų kirčiavimo tipų (žodžio ir skiemens kirčio) koegzistencija.

Be to, žemaičių tarmėje žodžio skiemens dar gali būti priešpastatomi pagal kiekybę, kirčio vietą ir kokybę. Fonologinio žodžio kirčio posistemyje kirčiuotas gali būti bet kuris žodžio skiemuo ir, vadinasi, opozicija pagal kirčio vietą yra išlaikyta. Trumpieji skiemens sudaro opoziciją ilgiesiems. Žodžio kirčio posistemiu taip pat būdinga kirčio kokybės opozicija: akūtinė priegaidė čia gali būti priešpastatoma cirkumflectinei bet kuriame kirčiuotame ilgame skiemenyje, išskyrus paskutinį žodžio skiemeni, kur ši opozicija neutralizuojama – archiprosodemos funkcijas atlieka akūtinė priegaidė, plg. *sakāu*. Kitokia padėtis yra skiemens kirčio posistemyje. Opozicijos pagal kirčio vietą čia nėra, kadangi beveik kiekvienas žodžio skiemuo ar mažiausiai bent du jo skiemens yra fonetiškai kirčiuoti. Nėra čia opozicijos ir pagal kirčio kokybę, nors iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad pastaroji čia egzistuoja, plg., pvz., *vîrōu* „vyriui“ ir *lāukōu* „laukui“. Tačiau čia turim fonologinį žodžio kirtį, tiksliai realizuojamą panašiai į fonetinį skiemens kirtį. Pokirtinė akūtinė priegaidė, nors ir gana stipri, neturi relevantinės reikšmės, kadangi ją visada turi pokirtiniai ilgieji skiemens fonologinio žodžio kirčio posistemyje, plg. dar ir *varnėlė* „varnelei“, *vežėmōu* „vežimui“ ir kt. Skiemens kirčio posistemyje paskutinis ilgas skiemuo visada turi cirkumflectinę priegaidę, o prieš paskutinį skiemeni einančių vidinių ilgųjų skiemeniū priegaidė priklauso nuo paskutinio skiemens kiekybės. Jeigu žodis baigiasi trumpuoju balsiu, prieš jį stovintis ilgas skiemuo paprastai turi vadinamą antrinę tvirtagalę priegaidę, o visi kiti ilgieji skiemens – vadi-

namąją vidurinę, plg. dgs. gal. *lāukūs* „laukus“ (˘ žymi antrinę tvirtagalę priegaidę), *spīndolīs* „spindulys“ (s žymi vidurinę priegaidę).

Vadinasi, jeigu žodis, turįs skiemens kirtį, baigiasi trumpuoju ar cirkumflek-  
tiniu ilguoju balsiu, tai vidinės priegaidės yra įspėjamos, ir šiuo atveju turim kirčio  
kokybės neutralizaciją. Taigi skiemens kirčio posistemyje išlaikoma tik ilgųjų-trum-  
pųjų skiemenų opozicija. Neturi čia relevantinės reikšmės nei vidinių skiemenų prie-  
gaidės, kadangi jos įspėjamos, nei paskutinio skiemens priegaidė, kuri būva tik cir-  
kumflektinė.

Žemaičių tarmės kirtis turi aiškų dinaminį pobūdį. Stiprų dinaminį kirtį rodo  
kirčiuotų dvigarsių, turinčių ne tik akūtinę, bet ir cirkumflekcinę priegaidę, pirmųjų  
komponentų pailgėjimas, plg. *kêltę* „kėlti“, *bêrtę* „beėti“ ir t.t. Stipraus dinaminio  
kirčio sąlygotas ir trumpojo žodžio galo atviro balsio *a* išnykimas, plg. *āun* < *aūna*,  
*vîrs* < *vîras* ir kt. Matyt, stiprus dinaminis kirtis ir sudarė prielaidas atsirasti skie-  
meniniam kirčiui. Juk jis žodžio gale sukėlė šiuos pakitimus: trumpojo nekirčiuo-  
tojo *a* nykimą, plg. *tîevs* < *têvas*, *nêš* < *\*nêša*, nekirčiuotų ilgųjų balsių trum-  
pėjimą, plg. *ā* > *a*, plg. *rōnkas* „rankos“ < *rankās*, *ē* > *e*, plg. *žēme* „žemė“ <  
*žemē*, *ī* > *i*, plg. *āvis* „avys“ < *avīs*, *ą* > *a*, plg. *mêška* „mišką“ < *\*miškan*;  
*ų* > *u*, plg. *sūnus* < *\*sūnūs* ir t.t. Dėl nekirčiuotų žodžio galo ilgųjų balsių sutrum-  
pėjimo žodžio gale susidarė savotiška padėtis – kirtis čia buvo susietas su kiekybi-  
niais santykiais: kirčiuotas skiemuo, kurį sudaro ilgas balsis, buvo ilgas, o atitin-  
kamas nekirčiuotas – trumpas. Toks žodžio galo subkodas buvo paverstas žodžio  
galo pagrindiniu kodu. Ilgieji skiemenys, kurie dėl fonetinės prigimties (skiemenį  
sudaro dvibalsis) negalėjo sutrumpėti, gavo fonetinį kirtį – aišką laužtinę prie-  
gaidę, plg. *várnā* „varnai“, *lūovūo* „lovoje“ ir kt.

Iš pradžių ši laužtinė priegaidė visos fonologinės sistemos požiūriu galėjo tik  
signalizuoti nekirčiuotą paskutinį ilgą žodžio skiemenį. Ši jos vaidmenį rodytų  
tokie faktai: 1) tose šiaurės žemaičių tarmėse, kur nekirčiuoti balsiai sutrumpėję,  
pokirtinėje padėtyje niekada nesutrumpėjo paskutinis ilgas skiemuo, plg. *bāido-*  
*mūos* < *\*baidomos* „baidomės“; 2) stipriausias iš buvusių pokirtinių kirčių že-  
maičių tarmėje yra paskutiniojo ilgojo skiemens kirtis (kelių ilgųjų pokirtinių skie-  
menų buvimo atveju). Ir tik vėliau tam tikroj žemaičių daly laužtinę priegaidę gavo  
visi pokirtiniai ilgieji skiemenys.

Kartu su fonetinio skiemens kirčio įsigalėjimu žodžiuose, turinčiuose pokirti-  
nius ilgus skiemenis, vyko ir kiti esminiai pakitimai. Stiprus dinaminis žodžio kir-  
tis sukėlė nekirčiuotų trumpųjų žodžio galo balsių redukciją, jų silpnėjimą, o dėl  
to trumpųjų balsių kirtis žodžio gale negalėjo būti toks stiprus, koks jis buvo vidu-  
ryje: juk žodžio gale turėjo išlikti tam tikras kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų san-  
tykis. Silpnesnis trumpųjų žodžio galo balsių kirtis sąlygojo tai, kad šie balsiai ne-  
galėjo atlikti dinaminės viršūnės, organizuojančios žodžio skiemenis į vieną visu-

nu, funkcijos ir neteko žodžio kirčio funkcijos, likdami kirčiuoti tik žodžio galo posistemyje. Žodis be kulminatyvinio kirčio būti negalėjo, ir jo funkcijas pradėjo eiti pirmasis skienuo. Tokiu keliu dviskiemeniuose žodžiuose susiformavo du kirčiai: pirmojo skiemens kirtis, atliekās kulminatyvinę viso žodžio funkciją, ir paskutiniojo trumpojo skiemens kirtis, iki tol atlikęs kirčiuoto skiemens vaidmenį žodžio galo posistemyje (plg. vns. gal. *vė.sa* ir vns. įnag. *vėsà* ir kt.). Daugiaskiemeniuose žodžiuose dėl to, kad išliko tam tikras paskutinio skiemens stiprumas, greta pirmojo skiemens kulminatyvinio kirčio šalutinį kirtį galėjo gauti ir kiti vidiniai skiemenys, plg. *pàbāigà* „pabaiga“, *kàlākòtòs* „kalakutus“ ir kt. Žodžio kirčio su viršūne žodžio gale negalėjo išlaikyti ir ilgieji cirkumflectiniai skiemenys. Dėl stipraus intensyvaus žodžio kirčio, sutrumpėjus nekirčiuotiems ilgiesiems žodžio galo balsiams, žodžio galo posistemyje ilgasis kirčiuotas cirkumflectinis balsis su atitinkamu nekirčiuotu balsiu perėjo į kiekybinius santykius – čia kūrėsi kiekybinis kirtis: ilgas skienuo – kirčiuotas, trumpas – nekirčiuotas. Tuo būdu intensyvus kirtis žodžio gale išriedėjo į kiekybinį. Bet kiekybė žodžio vidaus fonologinės sistemos požiūriu neatliko kulminatyvinio vaidmens, ir dėl to skiemeniu, atliekančiu kulminatyvinę funkciją, tapo pirmasis žodžio skienuo. Ir tik šiaurės vidurio žemaičių tarmėse žodžio galo posistemyje kiekybinis kirtis buvo bepradedas išigalėti ir visoje fonologinėje sistemoje; čia sutrumpėjo prieškirtiniai ilgieji balsiai ir dvibalsiai *ie*, *uo*, plg. *sūnāus* (= *sūnaūs*), *litāus* (= *lietaūs*)<sup>9</sup>, bet vėliau ir čia kiekybinis kirtis neteko reikšmės, galimas daiktas, dėl gretimų tarmių įtakos. Ilgieji akūtiniai skiemenys išlaikė kirtį ir žodžio gale. Taip atsitiko todėl, kad atitinkami akūtiniam nekirčiuoti skiemenys žodžio gale nesutrumpėjo, kadangi juos sudarė dvigarsiai<sup>10</sup>, plg. *lėidāu* (ir *sakāu*).

Dėl aukščiau išdėstytų priežasčių tais atvejais, kai žodis baigėsi kirčiuotu trumpuoju ar ilguoju cirkumflectiniu skiemeniu, kirtį, atliekantį kulminatyvinį, iš dalies ir delimitatyvinį vaidmenį, įgijo pirmasis žodžio skienuo, plg. *rōnkàs* (= *rankàs*), *šàkà* (= *šakà*), *āugēnò* (= *auginù*), *kàlākòtòs* (= *kalakutùs*), *gālvūos* (= *galvōs*) ir kt. Kaip matyti, kirtį, t.y. stipresnį intensyvumą, čia gavo ne tik pirmasis, bet ir kiti žodžio skiemenys. Taip atsitiko dėl to, kad žodžio galo posistemyje tam tikrą stiprumą išlaikė senieji kirčiuoti skiemenys. Ir tik tada, kai paskutiniai du skiemenys buvo trumpi ir žodis formų paradigmoje turėjo trečiąjį ilgą kirčiuotą skiemenį, trumpojo galo skiemens kirtis galėjo visai išnykti, plg. *līgoma*, *dūovena* < *līgumà*, *dovenà*. Šitaip galėjo susiformuoti skiemens kirčio posistemis, žodžio kirčio nebuvimu priešpastatytas žodžio kirčio posistemiu. Kulminatyvinę, organizuojan-

<sup>9</sup> Smulčiau žr. D. Rokaitė, Prieškirtinių ilgųjų balsių ir dvibalsių *ie*, *uo* trumpinimas žemaičių dounininkų tarmėje, LKK V 1962, 171.

<sup>10</sup> Būsimojo laiko 3 a. formos gale akūtiniai galėjo būti ir nekirčiuoti ilgieji balsiai, bet ši forma turi nulinę galūnę ir dėl to jos galo balsio likimas gali skirtis nuo žodžio galo balsių likimo.

čių žodį į vieną visumą funkciją atlieka vienas žodžio skiemuo, tačiau, kadangi ir kiti skiemens yra tariami su tam tikru stiprumu, tai organizavimo funkciją gali atlikti tam tikrais atvejais dar ir papildoma priemonė – balsių asimiliacija<sup>11</sup>.

Taigi būdinga žemaičių kirčio ypatybė yra dviejų autonomiškų posistemų: fonologinio žodžio kirčio ir skiemens kirčio koegzistencija. Suprantamas daiktas, kad skiemens kirčio egzistavimas silpnina fonologinio žodžio kirčio pozicijas. Antra vertus, skiemens kirtis irgi negali ilgai laikytis, jis, laikui bėgant, turi likviduotis. Vargu ar gali būti abejonių, kad, laikui bėgant, turi išgalėti žodžio kirtis, kadangi kirtis atlieka organizuojančią žodį į vieną visumą funkciją. Tačiau į šį raidos etapą galimi du keliai: 1) dabartinio fonologinio žodžio kirčio posistemio išnykimas ir žodžio pirmojo skiemens kirčio išgalėjimas; 2) dabartinio skiemens kirčio posistemio likvidavimas ir fonologinio žodžio kirčio išgalėjimas. Atrodo, žemaičių tarmėse užtinkame abiejų raidos kelių žymių.

Tolesnis kirčio raidos etapas kai kuriose žemaičių tarmėse yra susijęs su pirmojo skiemens kirčio stiprėjimu. Jis labai aiškiai pasireiškia šiaurės vakarų žemaičių (vadinamojo pajūrio) tarmėse. Naujas nefonologinis žodžio kirtis darosi vis stipresnis, ir pirmasis kirčiuotų šiuo kirčiu dvigarsių komponentas pailgėja, plg. *mā.išās* (= *maišais*), *vā.rliē* (= *varlė*) ir t.t. (Kretinga, Mosėdis ir kt.). Pagaliau kai kuriose šių tarmių nefonologinis pirmojo skiemens kirtis įgijo dvi skirtingas priegaides pagal iš seno kirčiuoto šaknies skiemens priegaidės modelį: plg. *jāunū* (= *jau-nū*) su stumtine priegaide pagal *jāuna* (vns. gal. *jāuna*) modelį ir *dōubīe* (= *duobė*) su kylančia-krintančia priegaide pagal *do.ubē* (vns. gal. *duōbē*) modelį. Kitaip saktant, nefonologiškai kirčiuotas skiemuo akūtinės šaknies žodžiuose įgijo priegaidę, artimą akūtinei, ir skirtingą nuo priegaidės, esančios cirkumflectinės šaknies žodžiuose. Tuo būdu nefonologinis žodžio kirtis yra linkęs riedėti į fonologinį.

Kai kuriose žemaičių tarmėse, ypač šiaurinėse, kartu su akūtine senųjų pokirtinių skiemenu priegaide pokirtiniuose skiemenyse pasirodo ir cirkumflectinė priegaidė ar antrinis kirtis, plg., pvz., *rūkštīnē* (= *rūgštynė*). Šios priegaidės ar šalutinio kirčio pokirtiniuose skiemenyse pasirodymas gali rodyti, jog čia pasireiškia skiemens kirčio išgalėjimo ir dabartinio fonologinio žodžio kirčio posistemio nykimo tendencija.

Reikia pabandyti išsiaiškinti, koku keliu senuose pokirtiniuose skiemenyse atsiranda cirkumflectinė priegaidė ar šalutinis kirtis. Visų pirma, čia, kaip ir kitose žemaičių tarmėse, senuose pokirtiniuose skiemenyse yra akūtinė (laužtinė) priegaidė, plg. *vīrōu* „vyrai“, *pavālgīsi* „pavalgysi“ ir t.t. Cirkumflectinė priegaidė ar šalutinis kirtis būna tam tikrais atvejais, būtent: 1) priesagose *-ēlis*, *-ēlė*, plg. *māšēnēlē* „mašinėlė“; *-imas*, plg. *augēnēma* „auginimo“; *-inis*, *-ė*, plg. *šešūolēkēnē* „šešioli-

<sup>11</sup> Apie balsių asimiliaciją žr. A. Girdenis, Balsių asimiliacijos reiškiniai Tirkšlių tarmėje, – Kalbotyra, IV, Vilnius, 1962.

kinė“; -avo, plg. *křûokãva* „kriokavo“; -ijo, plg. *měslěje* „mislijo“, -ino, plg. *lãkěna* „lakino“; -ynė, plg. *rũkštĩne* „rũgštynė“; 2) kai kuriuose triskiemeniuose žodžiuose, plg. *ãpkãkle* „apkaklė“, *ãpõše* „apušė“, *gėmėne* „giminė“, *nãgėne* „naginė“, *šõlėne* „šulinė“, *ėkėtė* „eketė“ ir kt; 3) *ia-* ir *ē-*kamieniuose daiktavardžiuose su priešdėliu *pa-*, plg. *pãsũoste* „pasostė“, *pãtĩltis* „patiltė“, *pãmũote* „pamotė“, *pãlũpis* „palũpis“, *pãžãrdis* „pažardys“, *pãgrũovis* „pagriovys“, *pãlãukis* „paliaukys“, *pãtãlkis* „patalkys“, *pãvėržis* „paviržys“, *pãtĩvis* „patėvis“; 4) cirkumflekcinės šaknies veiksmažodžiuose, turinčiuose kirčiuotą priešdėlį *par-*, plg. *pãrlĩekė* „perlėkė“ (bet *pãrbĩekte* „perbėgti“); 5) kai kuriuose žodžiuose, turinčiuose daugiau kaip tris skiemenis, plg. *põsesėre* „pusseserė“, *ãprėdãla* „apredalã“, *ũžgaidãlu* „užgaidalũ“ ir pan.; 6) kai kuriose įvardžiuotinių būdvardžių formose, plg. *gėrãsis* „gerasis“, *gėrũoje* „gerojo“, *gėrõje* „gerãjĩ“, *gėrõje* „gerãjã“, *gėrũosės* „gerosios“ ir kt. Panagrinėsimė atskirai kiekvienã atvejĩ. Pirmoji priesaginiũ žodžių grupė gali turėti kirtĩ priesagoje arba šaknyje. Kadangi šiose šnektose kirčiuoti *e*, *a* virte ilgais, o *ę*, *o* (< *i*, *u*) – ilgais arba pusilgiais, tai kirčiuotoje padėtyje susiformavo priesagos su ilgaisiais *a*, *e*, ilgaisiais ar pusilgiais *ę*, *o*, plg., pvz., *vãžãva* „važiavo“. Iš kirčiuotos padėties šios priesagos su tais pačiais ilgaisiais ar pusilgiais balsiais buvo apibendrintos ir nekirčiuotoje padėtyje.

Daugelis antrosios ir trečiosios grupės žodžių anksčiau turėjo galo kirtĩ. Galinĩ šiũ žodžių kirtĩ rodo ir jo reliktai nagrinėjamose šnektose, plg. vns. kilm. *ãpkãklĩes* (= *ãpkãklěs*) ir pagrindinĩ variantã *ãpkãklės* (= *ãpkãklěs*); *gĩminĩe* (= *gĩmině(je)*), *šũlinĩe* (= *šũlině(je)*), *ėkėtĩe* (= *ėketě(je)*) ir kt., o taip pat šiũ žodžių kirtĩ kitose tarmėse, plg. *gĩmině*, *ėketě*, *patiltỹs*, *pagriovỹs*, *paliaukỹs* ir kt. Matyt, pokirtinio skiemens sustiprėjimas čia iš dalies susijęs ir su žodžių, iš seno turinčių šaknies kirtĩ, kirčio įtaka. Pvz., vns. vard. \**ãpkãklĩe* pagal žodžių *rũkštĩne* „rũgštynė“ kirčio tipo modelĩ pakeitė galinĩ *-ie* į *-ę*, ir dėl to, kad galinis ilgas skiemuo buvo pakeistas trumpu, pailgėjo ir sustiprėjo prieš esã skiemuo (\**ãpkãklĩe* ≥ *ãpkãkle*). Dėl panašios priežasties cirkumflekcinė priegaidė ar šalutinis kirtis galėjo atsirasti ir pokirtiniuose žodžių su priešdėliu *pa-* skiemenyse. Pvz., žodyje \**pãtãlkĩs* ilgasis skiemuo galėjo būti pakeistas į trumpã, ir dėl to galėjo pailgėti ir sustiprėti prieš einã skiemuo. Vėliau prosodinis tipas ` ~ ` buvo apibendrintas visuose ar beveik visuose daiktavardžiuose su priešdėliu *pa-*. Atsiradus galimybei egzistuoti pokirtiniuose skiemenyse cirkumflekicinei priegaidei ar šalutiniam kirčiui, veiksmažodžiai su atskiriamuoju priešdėliu *par-* „per-“ pradėjo išlaikyti cirkumflekcinę savo šaknies priegaidę, plg. *lĩekte* (= *lěkti*) ir *pãrlĩekte* (= *pãrlěkti*). Penktosios grupės žodžių šalutinis kirtis susijęs su antrinio kirčio daugiaskiemeniũ žodžių antrajame nuo galo skiemenyje atsiradimu, plg. labiau pietiniũ žemaičių *pãkõpėtė* (= *pãkupetė*). Tik šiaurinėse tarmėse šis antrasis kirtis yra žymiai stipresnis, ir dėl to čia *a* ir *e* pailgėja, turėdami antrinĩ kirtĩ, ir lieka trumpi su pirminiu kirčiu,

plg. *pākupēte*. Įvardžiuotinių būdvardžių paradigmoje anksčiau galėjo būti kirčiuojama būdvardžio komponento galūnė, plg. vns. kilm. *gerōsios* ir vns. gal. \**gerāji*, ir tik vėliau dėl paprastų būdvardžių kirčiavimo įtakos kirtis čia atsirado ir šaknyje, plg. *gērūošes* (= *gerōsios*) (Kretinga) ar *gērōji* „gerąji“. Dar vėliau priešpaskutiniojo skiemens šalutinis kirtis galėjo būti apibendrintas ir kituose paradigmos linksniuose, plg., pvz., dgs. naud. *mažēsēms* „mažiesiems“, *māžūsosiems* „mažosioms“.

Visa tai rodo skiemens kirčio plitimą šiaurės vidurio tarmėse. Be to, tais atvejais, kai žodžio forma yra silpnai susijusi su paradigma, kitomis paradigmminėmis formomis, iš tikrųjų yra neparadigminė, ji gali netekti žodžio kirčio ir pereiti į skiemens kirtį, plg. šauksmininko formą *vākālē* „vaikeliai“, *gāidiēli* „gaideli“, *mērgēļes* „mergelės“ ir kt. Tendenciją į skiemens kirtį šiose tarmėse, galimas daiktas, čia prilaiko kaimyninių labiau pietinių žemaičių tarmių kirtis, kur du kirčio tipai – žodžio ir skiemens – dar tvirtai laikosi.

Kaip matyti, kirčio atitraukimo iš žodžio galo pobūdis aukštaičių ir žemaičių tarmėse skiriasi. Tą skirtumą lėmė tai, kad žemaičių tarmėje vyravo stiprus dinaminis kirtis, o aukštaičių tarmėje dinaminis kirtis turėjo tendenciją pereiti į kiekybinį. Dėl šios priežasties rytinių aukštaičių tarmėse fonologiškai kirčiuotu buvo suvokiamas artimiausias ilgas nuo žodžio galo skienuo, o žemaičių tarmėje, nykstant žodžio galo kirčiui, nefonologiniu kirčiuotu skiemeniu, organizuojančiu žodį į vieną visumą, tapo pirmasis žodžio skienuo. Dėl šios priežasties rytinių aukštaičių tarmėse priegaidžių opozicija iširo, žemaičių tarmėse priegaidės išliko.

Kaip žinoma, beveik visada pirmojo skiemens žodžio kirtį turi ir latvių kalba<sup>12</sup>. Dabartinėje latvių kalboje egzistuoja monotoninis žodžio kirtis ir politoninis skiemens kirtis. Diachroniniu atžvilgiu į tokią padėtį galima žiūrėti kaip į pereinamąjį etapą iš politoninio skiemens kirčio į politoninį žodžio kirtį. Nesunku suvokti, jog į panašų kirtį galėtų išriedėti anksčiau aprašytų šiaurinių žemaičių tarmių kirtis, jeigu įsigalėtų žodžio pirmojo skiemens kirtis. Vadinasi, kirčio raida latvių kalboje buvo panaši į kirčio raidą žemaičių tarmėje, tačiau pasižymėjo ir tam tikrais skirtumais. Žemaičių tarmėje išsiskyrė senųjų kirčiuotų ir nekirčiuotų žodžio galo ilgųjų balsių raida: kirčiuoti čia liko ilgi, o nekirčiuoti sutrumpėjo. Latvių kalboje ir kirčiuotų, ir nekirčiuotų ilgųjų galo balsių likimas buvo tas pats – jie sutrumpėjo. Be to, trumpėjo latvių kalbos ir žodžio galo dvibalsiai *ei*, *ai*, *au*, virsdami trumpaisiais balsiais *i*, *u*. Tuo būdu kirčio atitraukimu į pirmąjį žodžio skiemenį latvių kalba daugiau primena žemaičių tarmę, o senųjų kirčiuotų galūnių (dvigarsių) trumpėjimu rytų aukštaičių tarmę. Lyginant rytinių aukštaičių ir žemaičių kirčio raidą,

<sup>12</sup> Apie latvių kalbos kirčio pobūdį žr. Вяч. В. Иванов, О прерывистой интонации в латышском языке, *Rakstu krājums veltījums akadēmīķim profesoram Dr. Jānim Endzēlinam...*, Rīgā, 1959.

be aukščiau nurodytų skirtumų, krinta į akis dar tai, kad žemaičių kirčio pakitimai, atrodo, buvo staigesni, negu rytinių aukštaičių. Tas staigumas iš dalies galėjo būti lemtas substrato, turinčio stiprų dinaminį kirtį. Tačiau daugiausia jis galėjo priklausyti nuo superstrato ir adstrato, t.y. nuo nuolatinės tarmių, kur kirčiuotas galo skiemuo maža kuo skyrėsi nuo kirčiuoto vidurio skiemens, įtakos, kuri visą laiką trukdė natūralią kirčio raidą. Galimas daiktas, kad dėl šios priežasties kirčiuotų ilgųjų galo balsių intensyvumas, sprendžiant iš jų pirmųjų komponentų pailgėjimo, buvo toks pats, kaip ir žodžio viduryje. Antra vertus, ir trumpųjų žodžio galo balsių intensyvumą nuolat galėjo gaivinti superstratinės ir adstratinės tarmės. Dėl šių priežasčių čia ir galėjo išriedėti ypač stiprus dinaminis kirtis. Tuo tarpu latvių kalbos dinaminis kirtis galėjo rasti ne taip staigiai, o gana lėtai, savo formavimosi natūralumu priminė kiekybinio kirčio formavimąsi rytinių aukštaičių tarmėje. Dėl to žodžio galo pakitimai čia vienodai galėjo liesti ir kirčiuotus, ir nekirčiuotus balsius, ir kirčiuotus, ir nekirčiuotus dvibalsius. Silpnėjant nekirčiuotiems žodžio galo balsiams, trumpėjant nekirčiuotiems ilgiesiems balsiams ir dvibalsiams, čia atitinkamai kito ir kirčiuoti žodžio galo balsiai ir dvibalsiai, kol pagaliau jie neteko galimybės turėti kirtį, ir kirčiuotas darėsi pirmasis žodžio skiemuo.

Taigi kirčio atitraukimo iš galūnės priežastimi ir lietuvių, ir latvių kalbų tarmėse reikia laikyti besivystantį dinaminį žodžio kirtį, kurio išsivystymo laipsnis ir kryptis ne visur buvo vienoda. Lėčiausiai šis kirtis vystėsi pietų vakarų aukštaičių ir pačių rytinių pakraščių tarmėse (su tam tikru polinkiu į kiekybinį kirtį), greičiausiai – į labai stiprų dinaminį kirtį žemaičių ir kaimyninėse aukštaičių tarmėse, o rytinių aukštaičių tarmėse jis išriedėjo iš esmės į kiekybinį kirtį.

Nevienodas kirčio kitimo laipsnis lietuvių kalbos areale, jo didėjimas einant iš pietų ir rytų į šiaurę ir šiaurės vakarus, matyt, yra susijęs su nevienodu substrato pasireiškimo intensyvumu. Kuo labiau į šiaurės vakarus ir šiaurę, tuo substratinės kalbos įtaka didesnė. Matyt, čia, kaip ir latviai latvių kalbos teritorijoje, lietuviai asimiliavo gausesnį substratine kalba kalbėjusiųjų skaičių.

#### **4. Apie priešistorinį lietuvių kalbos kirtį**

Kaip matyti, galūnių trumpėjimo ir kirčio atitraukimo priežastimi reikia laikyti besivystantį dinaminį ir kiekybinį žodžio kirtį. Prieš dinaminį žodžio kirtį lietuvių ir latvių kalbose turėjo egzistuoti toks kirtis, kuris nekėlė galūnių trumpėjimo ar redukcijos. Kadangi ir dinaminis, ir kiekybinis kirtis, kaip gražiai rodo lietuvių kalbos tarmės, sukelia galūnių trumpėjimą ir redukciją, o lietuvių kalba yra gerai išlaikiusi senuosius ilgumus žodžio gale, tai, reikia manyti, ilgieji ir neredukuoti balsiai žodžio gale gali egzistuoti tik melodinio žodžio kirčio sąlygomis. Matyt, prieš akūtnių galūnių trumpėjimą, kurį reikia laikyti dinaminiu žodžio kirčio



visoje lietuvių kalbos teritorijoje pasirodymo pradžios simptomu, lietuvių kalboje fonologinį ir kulminatyvinį vaidmenį atliko melodinė žodžio viršūnė.

Melodinio kirčio sąlygomis, matyt, negalėjo egzistuoti dvigarsių su pailgintu pirmuoju arba antruoju komponentu. Bet priegaidės turėjo egzistuoti. Kirčiuoti ilgieji balsiai ir dvibalsiai vienas nuo kito skyrėsi dar ir priegaidėmis, kurios vėliau lietuvių kalboje išriedėjo į tvirtapradę (akūtinę) ir tvirtagalę (cirkumfлектinę). Yra pagrindo manyti, kad ir akūtinė, ir cirkumfлектinė priegaidė anksčiau buvo realizuojamos kitaip negu dabar. Kiek kitokią ankstesnę tų priegaidžių realizaciją, visų pirma, rodytų žemaičių ir šiaurės vakarų aukštaičių tarmės, kur akūtinė priegaidė nuo cirkumfлектinės skiriasi ir aukščio diapazonu: akūtinė (laužtinė) visada yra aukštesnė už cirkumfлектinę. Vadinasi, žodžio, turinčio kirčiuotą akūtinį skiemenį, melodinė viršūnė yra aukštesnė, negu žodžio, turinčio cirkumfлектinį kirčiuotą skiemenį. Galima spėti, kad panašus akūtinių ir cirkumfлектinių skiemenų skirtumas egzistavo ir prieš dinaminio kirčio atsiradimą. Kad taip galėjo būti, visų pirma rodo Fortunatovo-de-Sosiūro dėsnis, kurio vykimasis suvokiamas daug aiškiau tuo atveju, jeigu akūtinis skiemuo buvo tariamas aukščiau už cirkumfлектinį. Antra vertus, senasis akūtas lietuvių kalboje realizuojamas kaip tvirtapradė priegaidė, tuo tarpu latvių, kaip matyt, prūsų ir slavų kalbose, jo realizacija buvo kitokia. Vadinasi, priegaidžių fonetinės realizacijos skirtumas rodo, jog anksčiau jos buvo realizuojamos kitaip, negu vėliau atskirose kalbose. Akūtinė priegaidė cirkumfлектinei galėjo būti priešpastatoma kaip aukšta – neaukštai. Tik vėliau melodiniam žodžio kirčiui pereinant į dinaminį, kirčiuotas aukštesnis skiemuo lietuvių kalboje virto tvirtapradžiu, o žemesnis cirkumfлектinis – tvirtagaliu. Latvių kalboje – atvirkščiai: cirkumfлектinis skiemuo virto krintančiu, o akūtinis – tęstiniu ar tam tikrais atvejais laužtiniu.

Galima eiti ir toliau į praeitį. Kaip manoma, akūtinė priegaidė kilme gali būti susijusi su ilgaisiais dvigarsiais ir *-erə-, -elə-, -enə-, -emə-* tipo junginiais, o cirkumfлектinė priegaidė su trumpaisiais dvigarsiais. Plg. lie. *ilgas* ir s. ind. *dīrghāḥ* „ilgas“, liet. *pilnas* ir s. ind. *pūrṇaḥ* „pilnas“, liet. *témsta* ir s. ind. *tamisráṃ* „tamsa“ ir kt.; dėl cirkumfлектinės priegaidės: lie. *añtras* ir got. *anþar*; lie. *žam̃bas*, gr. γόμφοϛ „vinis“, serb. *zūb* „dantis“; lie. *gaĩdas*, r. рóрод, lie. *laũkas*, gr. λευκός „baltas“ ir kt. Visai galimas daiktas, kad akūtinės priegaidės, t.y. tono paaukštėjimo atsiradimas yra susijęs su laringalo išnykimu. Kaip žinoma, A. Vajanas yra pareiškęs nuomonę, kad slavų ir baltų akūtas yra atsiradęs tik tuose ilguose skiemenyse, kur išnyko laringalas, plg. het. *arḥ*, lie. *árti*, ček. *rádlo*: het. *tarḥ-*, lie. *tirti*, r. терéть ir kt.<sup>13</sup> Galima būtų spėti, kad nykdamas laringalas visada paaukštino skiemenį ir tam tikrose pozicijose sukėlė balsio ar pirmojo dvigarsio komponento pailgėjimą ir

<sup>13</sup> Žr. A. Vaillant, Le problème des intonations baltoslaves, BSL, XXX, 1936.

opoziciją aukštas-neaukštas skiemuo. Atsiradus šiai opozicijai, pirmojo dvigarsio komponento ilgumas darėsi nereikalingas, nes dvigarsiai buvo priešpastatomi pagal aukštumą-neaukštumą, ir sutrumpėjo.

## THE DEVELOPMENT OF STRESS IN THE BALTIC LANGUAGES FROM THE PHONOLOGICAL POINT OF VIEW

### *Summary*

Lithuanian is a language in which not only phonetic ingredients of a sound, but also prosodic features are phonologically distinctive. There are found the following prosodic oppositions in it: according to the position of stress, according to the character of stress (falling and rising), and according to the quantity of both stressed and unstressed syllables. Both falling and rising stress can characterize any stressed long syllable. But this is characteristic not of all the Lithuanian dialects. In a considerable part of North-east Lithuania stress is connected in a certain way with quantity: only long and half-long vowels and sonants may be stressed, while short vowels and sonants are regularly unstressed: here we find only one opposition, namely, according to the place of stress. The Žemaičiai (Samogitian) dialect has preserved the opposition according to the quality of stress together with certain distinctions according to the place of stress. The three prosodic oppositions mentioned above are best preserved in the South-west Aukštaičiai dialect, the basis of the Lithuanian national language.

Stress in the North-east Aukštaičiai dialects is retracted from the last on to the preceding syllable. The immediate cause of the retraction lies in the tendency to develop quantitative stress. Certain elements of quantitative stress may be found in all the Lithuanian dialects. In the West and South Aukštaičiai dialects the stressed short vowels *e*, *a* were lengthened in certain cases and at present they interchange with the unstressed short vowels *e*, *a*; cp. *vėda* (he leads) and *vedù* (I lead), *nāmas* (a house) and *namù* (with a house), *vėlnias* (a devil) and *velniai* (devils), *kālnas* (a hill) and *kalnai* (hills). In all the Aukštaičiai dialects the first or the second element of the stressed diphthongs is lengthened, depending upon intonation or depending upon which of them is stressed; cp. *vai.kas* (a child) and *vai.kai* (children), *vėlnias* (a devil) and *velniai* (devils). Evidently, the stressed diphthongs begin to differ not according to intonation, but first of all according to the length of the first or the second components. Later the subsystem becomes a basic system.

Dynamic stress causes the weakening of unstressed final syllables. Together with the weakening of unstressed syllables the weakening of stressed syllables takes place, which in its turn results in the absence of the lengthening of the stressed short vowel finally, though they are lengthened medially. The lengthening of the final short stressed vowels is never found in all the Lithuanian dialects, though the medial stressed short vowels are regularly or at least in certain positions. The absence of the lengthening of the stressed short vowels at the end of words together with their lengthening in medial syllables, i.e. actually together with the rise of quantitative stress, has resulted in that not the final short syllable but the preceding long syllable is perceived as stressed. In the more northern dialects similar factors predetermine the retraction of stress even from long final syllables.

In the Žemaičiai dialect the subsystem of the phonological word-stress is opposed at present to the subsystem of subphonemic delimitative word-stress whose characteristic feature is its shifting onto the preceding preposition. Synchronically it is impossible to foresee what words will have

phonological word-stress and what words will have subphonemic stress, because these two types of stress are not in complementary distribution; cp. Acc. Sg. *āke* (eye) and Instr. Sg. *ākė*. It is characteristic of subphonemic word-stress that it is realized in the form of a certain phonetic syllable-stress. When a stressed syllable is followed by a long syllable, a certain phonetic syllable-stress is also characteristic of the subsystem of phonological word-stress. In the subsystem of phonological word-stress the stressed syllable has the oppositions of acute and circumflex intonations. In the subsystem of subphonemic word-stress the opposition of intonations is not found, with the exception of those dialects which show a tendency to phonologize phonetic syllable-stress. There may be observed two tendencies in the North and North-west Žemaičiai dialects: a tendency to strengthen the subsystem of phonological word-stress (in the subsystem of subphonemic stress the opposition of intonations develops in stressed syllables) and a tendency to phonologize syllable-stress. Both tendencies lead to phonological word-stress.

The development of phonological word-stress in Latvian must have also been connected with the phonologization of syllable-stress.

In the Žemaičiai dialect dynamic word-stress combines with musical syllable-stress and with well developed phonetic syllable-stress. Intonations are opposed here as high (acute) – low (circumflex). An attempt is made in the article to discover the possible causes of stress retraction in the Žemaičiai dialect of the Lithuanian language.

We may suppose Lithuanian had at one time musical stress. Evidently words with acute syllables were opposed to words with circumflex syllables as words of high tone to words of low tone.

Evidently the prehistoric realization of acute as high tone and circumflex as low tone as described above may explain certain differences in the realizations of acute on the form of falling intonation in Lithuanian and in the form of even (rising) intonations in Latvian, Prussian and the Slavonic languages: it may also explain the realization of circumflex in the form of rising intonation in Lithuanian and in the form of falling intonation in Latvian, Prussian and the Slavonic languages.